
Јасминка Николић - Новаковић

„О ТЕБЕ РАДУЈЕТСЈА” У ЗИДНОМ СЛИКАРСТВУ КАСНОГ СРЕДЊЕГ ВЕКА У МАКЕДОНИЈИ*

У настојању да ликовно уобличи апстрактне теолошке идеје, сликари касног средњег века, као и њихови претходници из класичне византијске епохе, прибегавали су симболима, метафорама и персонификацијама којих је у изобиљу било нарочито у текстовима религиозног песништва.

Најинспиративнија међу њима, била су поетска остварења посвећена Богородици и њеној улози у Оваплоћењу, којима припада и песма васкрсног осмог гласа Октоиха, О Тебе радујетсја. Ауторство ове песме, као и целог Октоиха, приписује се Јовану Дамаскину. Настала у 8. веку, песма О Тебе радујетсја је током 14 века била укључена у знатно старију литургију апостола Јакова,¹ а одатле и у литургију Василија Великог где је заменила песму Достојно јест. Истраживања текстова Василијеве литургије која је почетком прошлог века вршио руски научник Орлов, показала су да се у грчким текстовима, као одговор хора на возглас свештеника, јављају само почетни стихови ове песме. За разлику од њих, у словенским текстовима Василијеве литургије са почетка 17. века, садржан је цео текст песме О Тебе радујетсја.²

Управо из тог времена потиче и најстарија илустрација овог теотикона у зидном сликарству Македоније. Она је део програма припрате Богородичине цркве Слимничког манастира осликане 1612 године, и уз илустрацију химне Богородичиног акатиста и

* Ова тема обрађена је у оквиру магистарског рада аутора текста - монографије „*Живойсојѣ во црквиѣ Св. Аѣанасијѣ Александриски во Журче*“, Скопје 2003

¹ Литургија св. Јакова писмено је забележена тек у 4. веку. Први је помиње цариградски патријарх Прокло у 5. веку, говорећи о црквеним учитељима који су оставили написану литургију, међу којима наводи и апостола и првог епископа јерусалимске цркве - Јакова. (Л. Мирковић, Православна литургија, II, Београд 1982, 49-50)

² Е.В.Дувакина, Проблемъ иконографии „О Тебе радуется“ в связи с росписыч собора Ферапонтова манастиря, Ферапонтовский сборник, вып. 1, Москва 1985, 190-191

Сл. 2. Илустрација песме *О Тебе радујетсја* из цркве св. АѠанасија Александријског у Журчу (1621/22)

Fig. 2. Illustration of the Hymn „In You Rejoice“ in the Church of St Athanasios of Alexandria in Žurče (1621/22)

њених старозаветних префигурација, чини овај сликарски ансамбл веома метафоричним и по многим иконографским решењима јединственим.³

Специфичност илустрације песме *О Тебе радујетсја* у овом манастиру, огледа се, пре свега, у засада јединственом примеру доследног претакања сваког стиха ове химне у засебно обликовану, бордуром одвојену представу. Низ од 10, односно 9 илустрација, започиње кружном композицијом у темену свода која илуструје почетне стихове и приказује анђеоски сабор и људски род који славе Богородицу са Христом насликану на трону у средишту композиције. И док је анђеоски збор који чине крилате сфере (Ипрестолиг), херувими и анђели насликан у узаном појасу око средишње представе, људски

³ П. Миљковић - Пепек, *Историскије и иконографскије проблеми на неуроученаја црква Св. Богородица од Слимничкој манастир крај Пресјанскојо Езеро*, 177-208; Ј. Николић, *Теме посвећене Богородици у нарѠексу Богородичине цркве у Слимничком манастиру*, Зограф 16, Београд 1985,

род представљају хорови светитеља подељених у девет група које чине: апостоли, архијереји, ђакони, мученици, пророци, мученице, жене преподобне, монаси и праведници.

Циклус затим продужава на северном зиду илустрацијом наредног стиха Јосвештени храмаг, представом Богородице у Рајском врту као сликом Ираја словесног, након чега следи илустрација стиха Идевичанска похвалог која приказује Богородицу као царицу окружену групама девојака које крунише. Следећи стих Из које се Бог оваплотиг представљен је сликом Богородице на престолу са Христом окруженим божанском светлошћу, који у једној руци држи затворени свитак, а другом благосиља.

У истој зони, сада на јужном зиду припрате, стихови Ии Младенац би, Бог наш који је пре вековаг илустровани су представом Христа Емануила у светлости божанске дуге и на престолу који чине серафими. Христ у белом хитону и химатиону коме се клањају два анђела, насликан је на трону иза кога је представа Богородице, како би се што јасније изразили стихови: Ијер постељу Твоју престолом створи. Последња композиција на јужном зиду представља Богородицу са Христом Емануилом насликаним у медаљону на мајчиним грудима и илуструје речи: И и утробу Твоју пространјом од неба учини г.

Последњи стихови ове песме илустровани су на западном зиду. Иако се на први поглед чини да се ради о две представе, једној на којој је Богородица са Христом на престолу, окружена Инародомг с једне, и старозаветним царевима са друге стране, и другом на којој су насликани анђели и арханђели, бордура између њих само раздваја Људски родг и Ианђеоски зборг који као Исвака тварг заједнички одају славу Богородици.

Уобичајено представљање ове теме преко једне композиције, овде је, илустрацијом сваког стиха песме, претворено у низ сцена које граде циклус, што је, засада, најстарији такав пример у зидном сликарству. Ако се томе дода још једна особеност програма слимничке припрате, а то је инкорпорирање илустрације О Тебе радујетсја у циклус Богородичиног Акатиста где замењује његов похвални део,⁴ онда се овде срећемо са јединственим иконографским решењем удруживања илустрација двеју Богородичиних химни у једну целину. Тему Богородичиног Акатиста често прати илустрација песме О Тебе радујетсја, али нигде као у Слимничком манастиру.⁵

⁴ Ј. Николић, *Теме посвећене Боџородици у нарџексу Боџородичиноџ храма у Слимничком манасџиру*, 69-70

На основу значења текст Богородичиног Акатиста има три дела: историјски који обухвата стихове од 1 икоса до 6 кондака, затим догматски део од 7 икоса до 9 кондака и трећи, похвални део који чине стихови од 10 икоса до 12 кондака. (Ц. Грозданов, *Илусџирација химни Боџородичиноџ акаџисџа у цркви Боџородице Перивлейџе у Охриду*, Зборник Светозара Радојчића, Београд 1969, 42)

⁵ Обе теме јављају се у припрати манастира Грачанице (1570), припратама црква Рађања Христовог (1638), Св. Атанасија (1667) и Св. Николе (1716) из Арбанаса, као и у

Са почетка 17 века потиче и други пример илустрације ове песме у зидном сликарству Македоније. Насликан је 1621/22 године у припрати цркве св. Атанасија Александриског у манастиру Журчу у области средњевијековног Железнеца, а данашњег Демир Хисара.⁶ У темену калоте смештена је допојасна представа Богородице са медаљоном на грудима у коме је насликан Христ Емануил који обема рукама благосиља. Анђели у царским далматикама и херувими претстављени су у кругу око Богородице и Христа, а плава позадина на којој су насликане звезде наглашава небо као место догађаја. Текст песме О Тебе радујетсја исписан је у виду кружне траке којом завршава унутрашњи круг композиције. У спољном кругу насликано је осам светитељских група: старозаветни пророци и апостоли насликани у рајском врту, уздигнутих глава и пружених руку, одају хвалу Богородици и Христу у центру композиције. Ка њима су, у кругу, распоређене претставе архијереја, мученика, монаха, праведних царева и девојака - царица и жена мученица. Међу њима се издвајају фигуре св. Јосифа (Химнопевца), Козме (Мајумског) и фигура крилатог Јована Претече. Сви они држе у рукама текстове из ирмоса песама на Богојављење и Молебног канона Пресветој Богородици.⁷

Доследно илустровање стихова примењено у Слимничком манастиру нема паралела у зидном сликарству Македоније. Најближи пример је илустрација ове песме из манастира Бођана који је 1737 године осликао Христофор Жефаровић.⁸ Циклус овде чини осам композиција смештених у олтару цркве Ваведења Богородичиног. Почетни стихови илустровани су композицијом Благовештења, (највероватније због сличности са речима Ирадуј се благодатнајаг којима се арханђео Гаврил том приликом обратио Богородици - Лука 1, 28), а пажњу привлаче и илустрације завршних стихова у којима се зограф послужио сликом стварања света каква се среће у западној

манастирима Хумору (1535) и Сучевци (1600). (С. Петковић, *Сликарство сјољашње пријраије Грачанице, Византијска уметносји почейком XIV века*, Научни скуп у Грачаници 1973, Београд 1978, 209; Л. Прашков, *Црквајиа Рождество Христово в Арбанаси*, София 1979, 88-119; Г. Геров, *Ю Тебе радуейсјг в балканскајиа живојис оји XV - XVIII век*, Древне-руское искусство. Балканъ. Русы, С. Петербург 1995, 220 - 227; J. D. Stefanescu, *L' illustration des Liturgies dans l' art de Byzance et de l' Orient*, 177-179, 182-184

⁶ Идентификацију илустрације песме О Тебе радујетсја, извршила је Ј. Николић, *Теме поосвећене Богородици у најшексу Богородичине цркве у Слимничком манасјишу*, Зограф 16, Београд 1985, 66-67.

А. Васиљев, *Две сјаринни цркви в Македонињ*,¹¹⁹, даје кратак опис представе, а исписани текст сматра Богородичиним тропаром. М. Ђоровић - Љубинковић, *Две цркве 17. века у крушевском срезу*, 156, само нотира представу Богородица и срцолики медаљон Христа, као типичне за крај 16 и почетак 17 века.

⁷ Козмин текст: *Оуслѡѡѡѡѡ Господи смотрениа Твоег (таинство, разумѡѡѡѡ дала твоа, и прославиѡѡѡѡ Твоѡѡѡѡ вожество)* је ирмос четврте песме Молитвеног канона Пресвета Богородица, а Претечин текст: *Гласѡѡѡѡ словесе свЖтилник свЖта, денница солнца прЖдтеча (вѡѡѡѡ пустѡѡѡѡни, покаитесе всЖмѡѡѡѡ...)* ирмос је шесте песме на Богојављење.

⁸ Л. Мирковић, И. Здравковић, *Манасјишр Бођани*, Београд 1952, 25-29

иконографији и допојасном претставом Богородице са Христом Емануилом у медаљону на грудима као последњом композицијом која овде илуструје стихове Ии утробу Твоју учини пространијом од небаг.⁹

Из 18 века потиче и илустрација О Тебе радујетсја из светогорског манастира Зографа.¹⁰ Насликана је 1764 године у јужној куполи цркве Успења Богородичиног. За Бођане и старију Слимничку припрату везује је издвајање илустрације стиха Идевичанска похвалог у засебну композицију и илустровање осталих стихова, али овог пута у виду епизода које чине јединствену претставу.

Решење блиско светогорском примеру заступљено је у калоти унутрашње припрате Богородичине цркве у Трескавцу. Сликарество у овом делу храма дело је зографа Михаила и Зисија из Крушева, настало 1849 године.¹¹ У темену калоте је претстава Светог Тројства, око које, у круг, теку илустрације стихова песме О Тебе радујетсја у осам слика. Почетни и завршни стихови исписани су изнад и испод претставе Богородице у облацима са малим Христом на колону.

Непозната уметности класичне византијске епохе, ова тема нарочито је популарна у руском иконопису 15-18 века, што је створило утисак да је ван сфере руске уметности, она готово непозната. Међутим, новија истраживања уметности касног средњег века на балканским просторима показала су да је ова тема део програма знатног броја споменика. Њена заступљеност у зидном сликарству уочљиво расте од средине 16 и у првој половини 17 века, о чему говоре и резултати истраживања ове теме у Бугарској и Грчкој,¹² као и овај скромни прилог из Македоније.

У разматрању иконографских варијанти теме О Тебе радујетсја, истраживачи се, углавном, задржавају на њима блиском, домаћем материјалу, па тако у руској уметности, издвајају две варијанте: једноставнију и директнију коју су неговали Новгород и Псков и другу, више симболичну и сложенију коју је заступала Москва.¹³

⁹ Isto,

¹⁰ Ат. Божков - А. Василиев, Художественото наследство на манастира Зограф, София 1981, 102, сл. 65. Илустрацију О Тебе радујетсја смештену у јужној куполи, аутор означава као сцене из Богородичиног живота.

¹¹ М. Машнић, *Дела од раната фаза од творешијивојо на Михаил Анаѓносї и син му Димитїар - Данил*, Зборник н.с. бр.2, средновековна уметност, Музеј на Македонија, Скопје 1996, 265 - 280

¹² Најстарија представа теме О Тебе радујетсја у Бугарској, из 1598/99 године, налази се у цркви Св. Стефана у Несебру, а следе: нартекс главне манастирске цркве у Бачкову (1643), Раѓање Христово (1638), Св. Атанасије (1667) и Св. Никола (1716) из Арбанаса. Иста тема заступљена је и у сликарству цркве Панагије Расиотиса код Касторије (1553) и манастиру Преображења у Дриовуно код Кожана (1652) где је насликана у ђаконикону.

(Г. Геров, „О Тебе радуется“ в балканската живопис от XV-XVIII век, 224-226; А. Τουρτα, Οι παροι του Αγίου Νικολαου στη Βιτσα και του Αγίου Μηνα στο Μονοδενδρι, 204)

Илустрације из Бугарске се групирају на оне декоративније и наративније, које су ближе руским примерима, и друге, строже, које се сматрају светогорском варијантом.¹⁴ Строгост или наративност у ликовном уобличавању ове теме може да упућује на могућу руску или светогорску провинијенцију, али је евидентно да се у свим овим примерима ради о истој диспозицији представљених ликова: Богородица са Христом на престолу, окружена анђелима и хорови светитеља распоређених у хоризонталним редовима испод ње.

За разлику од њих илустрације из Слимнице, Журча и Трескавца имају кружну диспозицију каква је примењена на икони из Византијског музеја у Атини из 15 века,¹⁵ икони Георгија Клоцаса из друге половине 16 века¹⁶ и програму манастира Хуреза у Румунији са краја 17 века.¹⁷ Илустровање свих стихова песме О Тебе радујетсја заступљено у Слимници и Трескавцу, при чему је Слимница, за сада, најстарији такав пример, среће се на икони Теодора Пулакиса из последње деценије 17 века, из манастира Светог Јована Богослова на Патмосу,¹⁸ у сликарству манастира Бођана, раду Христофора Жефаровића из 1737¹⁹ и светогорском манастиру Зографу из 1764 године.²⁰

Колико су разлике утврђене између грчких и словенских текстова литургије Василија Великог,²¹ чији је део и песма О Тебе

¹³ Е. В. Дувакина, Проблемь иконографий „ О Тебе радутся” в связи с росписыч собора Ферапонтова манастьря, 191-192

¹⁴ Г. Геров, „О Тебе радуется” в балканската живопис от XV-XVIII век, 224-226

¹⁵ К. Δ. Καλοкурης, Η Θεοτοκος εις την ειconoγραφιαν, Ωεσσαλονικη 1972, 207-208, πιν.291

¹⁶ Г. Бабић, М. Хаџидакис, *Иконе Балканског полуострва и грчких острва* (2), у: *Иконе*, Београд 1983, 314, 356

¹⁷ J. D. Stefanescu, *L illustration des Liturgies dans l art de Byzance et de l Orient*, 184

¹⁸ Г. Бабић, М. Хаџидакис, *Иконе Балканског полуострва и грчких острва* (2), у: *Иконе*, Београд 1983, 316, 368

¹⁹ Л. Мирковић, И. Здравковић, *Манастир Бођани*, 25-29

²⁰ Ат. Божков - А. Василиев#, *Художественойо наследство на манастира Зограф*, сл. 65

²¹ Разлика долази отуда што је, према неким истраживачима у 14 веку, а према неким другима много раније, молитва епikleze у грчкој литургијској пракси била допуњена такозваним тропаром трећег часа. Но, већ у 15 веку, овај тропар је све ређе у употреби у грчким текстовима, да би, нешто касније и сасвим нестало. Насупрот томе, руски текстови Литургије Василија Великог показују супротан процес: непознат у текстовима из 14 века, овај тропар повремено се среће током 15 века, а у 16 веку добија канонску форму у руској богуслужбеној пракси и одатле се преноси на Балкан. Увођење тропа трећег часа у словенску литургијску праксу одразило се и на дужину певања њему паралелне песме О Тебе радујетсја. Тропар се читао три пута, чиме је било продужено време тајних молитава свештеника у олтару, а то је налагало и дуже певање хора који је обавезно пратио молитве.

Е. В. Дувакина, Проблемь иконографии „О Тебе радуется” в связи с росписыч собора Ферапонтова манастьря, 192-193

радујетсја, утицале на формирање различитих концепција при обликовању ове теме питање је које захтева и заслужује већу пажњу, обзиром да се ради о разликама у литургијској пракси која је увек у тесној вези са иконографијом.

Jasminka Nikolić-Novaković

HYMN „IN YOU REJOICE“ IN THE LATE MEDIEVAL WALL PAINTING OF
MACEDONIA

Among a great number of the religious poetic texts that the painters of the Late Middle Ages were using in giving visual forms to theological ideas, the Hymn „In You Rejoice“ (O Tebe radujetsja) is considered one of the most inspirational themes dedicated to the Virgin Mary and her role in the Divine Incarnation. Having originated from the 8th century as a part of the Book of Psalms, it is credited to John Damascene. During the 14th century, it was included in the Liturgy of Apostle Jacob and subsequently in the Liturgy of Basil the Great, where it replaced the Hymn „It is Truly Meet“ (Dostojno jest).

The oldest illustration of this Hymn in the Macedonian wall painting dates from 1612. It was created as a part of the parvis program in the Monastery of Slimnica ashore the Lake of Prespa. Apart from being the oldest, the Slimnica example is also unique for the consistency of illustrating each verse of this hymn to the Virgin Mary. This may be correlated with contemporary Slavic texts of the Liturgy of Basil the Great, which contain the full version of the Hymn „In You Rejoice“, as distinguished from the Greek texts. Considering the additional incorporation of the Hymn illustration into the Cycle of the Akathist to the Holy Virgin, where it replaces the part of praises, the Slimnica example truly represents a unique iconographic solution reflected in integrating the illustrations of both hymns to the Theotokos into a single presentation.

The Hymn „In You Rejoice“ is also illustrated in the parvises of St Athanassios of Alexandria Church in Žurče (1612) and the Church of Assumption in the Treskavec Monastery (1849).

Unknown to the art of the classical Byzantine epoch, this topic was particularly popular in the Russian icon-painting of the period from the 15th to 18th century, while its growing presence in the monumental painting was also registered in the territories of Macedonia, Bulgaria and Greece in the mid-16th and the first half of the 17th century.

Regarding the iconographic variations of the topic „In You Rejoice“, scholars mainly classify them into the more decorative and narrative variant and the simpler and sterner one, which may indicate Russian or Mount Athos provenance. However, all of them have the same characteristic of a horizontal disposition of figural presentations. In contrast to them, the mentioned Macedonian examples have a centric disposition like the one applied in the icons kept in the Byzantine Museum of Athens (15th century), Hurez Monastery in Romania (end of the 17th century), Mount Athos Zograph Monastery (1764) and in other places.

Greater attention should be paid to the extent to which the development of different concepts in giving forms to this topic is influenced by or related to the fact that Greek texts of the Liturgy of Basil the Great include only initial verses, while the Slavic ones contain the whole Hymn „In You Rejoice“. This should be more profoundly studied, since the difference in the liturgical practice is always closely connected with the iconography.

